

Остап СЕРЕДА

ІДЕЇ “ОРГАНІЧНОГО РОЗВОЮ” НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ “РУСЬ” (1867)

Проаналізовано дискурс прогресу та “органічного розвитку”, що у 1867 р. розвинула львівська народовецька газета “Русь”. Її дописувачі виступали за перенесення уваги із політичної діяльності на просвітні, соціальні та економічні питання. Зокрема, вони наголошували на значенні видання підручників для народних шкіл та націоналізації освічених груп суспільства. На установчих зборах “Просвіти” ці ідеї представляв Ф. Заревич.

Ключові слова: *народовці, “органічний розвиток”, Ф. Заревич.*

Утворення Товариства “Просвіта” 8 грудня 1868 р. часто характеризується як початок нового етапу в історії народовецького руху. Таку оцінку цій події свого часу дав Іван Франко, зазначивши, що “заснування “Просвіти” було наче довершенням організаційних змагань галицьких народовців 60-их років, переходом від ефемерних груп до постійної органічної праці”¹. Назагал чільні представники радикальної течії (Іван Франко, Михайло Павлик, Остап Терлецький) критично ставилися до суспільної думки та діяльності галицьких народовців 60-х років XIX ст. Вони неодноразово підкреслювали романтичність тогочасного народовецького руху, інспірованого “буйною фантазією, мареннями, що розпливалися в розкішних краєвидах України”, які начебто заступали молодим народовцям реальний світ галицького селянства². Вже хрестоматійним стало твердження, що саму ідею заснування “Просвіти” сформулював не хтось із провідників раннього народоєцтва, а заслужений громадський діяч, що представляв народовецькі погляди серед “старшої Русі” – о. Степан Качала, – у дописах, вміщених на початку 1868 р. в органі львівських русофілів, газеті “Слово”³.

Метою цієї статті є намір доповнити відомості про ідейний клімат, у якому засновано Товариство “Просвіта”, на основі публікацій у народовецькій газеті “Русь”, що виходила друком у березні–грудні 1867 р. у Львові, та, зокрема, показати розвиток ідей “органічної праці” в угрупованні народовців, яке сформувалося навколо цього часопису. Основними співпрацівниками “Русі” були визначні діячі народовецького руху початку 1860-х рр.: Федір Заревич, Кость Горбаль, Володимир Шашкевич, Остап Левицький та ін., – що наприкінці того ж десятиліття відійшли на другий план суспільного життя. Дотепер внесок цього часопису в українську суспільну думку не отримав належної оцінки в історичній літературі. Винятком є лише публікації Григорія Дем’яна і Мар’яна Мудрого, що звернули увагу на значення “Русі” для формування українського табору в Галичині, однак, не розкрили внеску часопису в розвиток просвітницької думки галицьких українців⁴.

Від часів публікації “Русі” донині зберігається контроверсійність питання впливу Галицького намісника графа Агенора Голуховського та польських політичних кіл загалом на редакцію часопису. Нещодавно краківський історик Станіслав Піяй, вивчивши кореспонденцію Галицького намісництва, встановив, що видання “Русі” фінансувалося австрійським урядом. Натомість ініціатива створення галицько-руського часопису на противагу проросійському “Слову” справді походила з середовища намісника Галичини А. Голуховського, який контактував у цій справі з чільниками австрійського уряду Р. Белькреді та Ф. Байстом⁵. Ситуацію також частково пояснюють свідчення самих співробітників “Русі”. Її редактор Ф. Заревич вважав, що спонсорування видання було реакцією на народовецький меморандум, підготовлений для віденського уряду ще у 1866 р.⁶, який, проте, не потрапив до Відня, залишившись “камінцем у Львові” – “зроблено по сьому комедію з “Руссю”, аби такі й інші думки і підняття між Польщею лишилися. Намісник добре знав об цілому ділі, та тільки о грошах ніт, гроші давали дурні, котрі задумали, що тим жебрацьким датком вже всю Русь на сто літ зацитькають і так”⁷. Натомість працівник редакції “Русі” К. Горбаль згодом заперечував, що газета фінансувалася з польських джерел. Через двадцять років у листі до Омеляна Огоновського він писав: “Можу Вас упевнити, що так як своїм дітям добра бажаю, так гроші сі не були польські, і від початку до кінця “Русі” був Голуховській сьому противний”⁸. Існувала також й інша версія про походження коштів на видання часопису. Ще у квітні 1867 р. поширювалися чутки, начебто ці гроші насправді походили з Росії (можливо, їх зібрали для підтримки галицьких русофілів) і помилково потрапили до рук графа Голуховського, який передав їх народовцям. Хоча ще у той час їх сприймали як малоймовірні⁹, вони знайшли відображення в історичній літературі¹⁰.

Таким чином, з 28 березня 1867 р. під редакцією Ф. Заревича почала виходити львівська газета “Русь” (К. Горбаль фігурував як “видаватель і властитель” часопису). Незважаючи на важливу участь польських політичних кіл у заснуванні “Русі”, редакція виявляла політичну незалежність і публікувала чимало критичних матеріалів щодо польської політики у Галичині. Починаючи з травня 1867 р., “Русь” вимагала поділу Галичини на руську і польську частини та критикувала мовну політику Сейму в освітній сфері¹¹. Один із номерів “Русі” у серпні 1867 р. було навіть конфісковано, а редактора Ф. Заревича засуджено до місячного ув’язнення та штрафу в жовтні того ж року¹². Усього вийшло 76 номерів газети – через брак коштів 19 грудня 1867 р. її випуск припинено.

Майже одночасно, з 1 квітня 1867 р. у Львові почало виходити ще одне народовецьке “письмо наукове і літературне” – “Правда”. Протягом перших трьох років цей часопис перебував під визначальним впливом наддніпрянських громадсько-культурних діячів, насамперед Пантелеймона Куліша¹³, та був осередком дещо молодших народовецьких діячів (брати Володимир, Олександр, Осип Барвінські, Анатоль Вахнянин, Омелян Партицький та ін.). Спочатку “Правда” слабо відображала щоденне суспільно-політичне життя, тоді як “Русь” постійно реагувала на всі актуальні політичні події. Часописи насамперед відрізнялися своїм ставленням до Росії. “Русь” продовжувала лінію львівської “Мети” (1863–1865), що була скерована проти планів російських панславистів¹⁴, тоді як “Правда”, на вимогу П. Куліша

і Василя Білозерського, на той час – російських урядовців у Варшаві¹⁵, намагалася уникати антиросійських коментарів. Суспільні позиції “Русі” істотно послабило те, що у пресі з’явилась інформація про її фінансування А. Голуховським. Вона стала широко відомою як в Галичині, так і на підросійській Україні й використовувалася російськими панславістами та галицькими русофілами як незаперечний доказ того, що галицьке українофільство фінансується польськими колами, а, отже, є “польською інтригою”. Проти видання “Русі” виступив П. Куліш¹⁶. Несхвально відгукнувся про “Русь” у статтях в російських часописах і Михайло Драгоманов¹⁷. Як наслідок, виник розкол і у самому народовецькому таборі в Галичині, що посилювався непослідовною позицією П. Куліша щодо українського мовно-культурного розвитку та дискусією навколо неї у галицькій пресі.

Заходами А. Вахнянина у Відні влітку 1867 р. вийшла друком брошура Федора Черногори (Данила Танячкевича) “Письмо народоців руських до редактора політичної часописі “Русь” яко протест і меморіял”. Написаний у формі листа до редактора “Русі” протест-меморіал мав продемонструвати, що народоці не визнають цей часопис своїм органом, і ще раз сформулювати головні засади українського руху в Габсбурзькій монархії. Насправді ж, як зауважив Кирило Студинський, автор “Письма” не міг вказати на жодні принципи ідейні розходження з позицією “Русі”, бо, по суті справи, “Русь” піднімала ті самі питання і висвітлювала їх у тому ж світлі, що й Д. Танячкевич¹⁸. Закиди останнього полягали в тому, що “Русь” не містить усіх “праведних народних надій і жадоб” і не заспокоює “всяку щирю душу народню”, що часопис не пояснив, звідки взялися поляки на Русі та яке їхнє майбутнє, не окреслив шляху, “на якому-б зійтись далеко більшої часті народу нашого, що під Москвою, і нам при спільній народній роботі”, не ставився опозиційно до політичних реформ в Австрії тощо¹⁹. Справді, “Русь” зайняла відверто антиросійську позицію і водночас не виключала можливості політичного порозуміння з галицькими поляками²⁰. Цю лінію газети, мабуть, можна розглядати у зв’язку з майбутньою угодовою акцією Юліана Лаврівського. Однак самі автори “Русі” не визнавали наявності будь-яких істотних розходжень з “Правдою” і виступали проти взаємного очорнювання. “Брати по гадці, товариші по ділу! Ми обертаємось ід вам з питанням, скажіть: хто із цілої нашої громади зможе закинути нам, що ми *не народоці?*” – риторично запитував редактор “Русі” Ф. Заревич “правдян”²¹.

І справді, чільні співробітники “Русі” були тими діячами, що визначали ідейний клімат у народовецькому середовищі першої половини 1860-х років. Йому вже в той час був притаманний народницький етос просвітницької праці. Важливим чинником формування народовецької ідеології було обговорення соціального місця і ролі інтелігенції, її ставлення до селянства та критика освітніх зусиль “старої Русі.”

Львівський історик Андрій Заярнюк у своїй дисертації описав, як сама концепція руського “селянства” зародилася в суспільному дискурсі разом з появою нових модернізаційних практик і зростанням національного руху²². Мабуть, формування поняття руської “інтелігенції” було частиною цього ж процесу. Воно охоплювало всіх освічених русинів. Модель їхніх взаємовідносин з селянством (“народом”) створювалася за взірцем традиційних відносин між сільським священиком і його парафіянами. Приналежні до “покоління 1848-го року”, тобто освічені галицько-руські діячі, які активно залучилися до публічного життя в час революційних подій

1848 р., мали здебільшого патерналістські уявлення щодо своєї ролі в піднесенні селянства до вищих моральних, культурних і соціальних стандартів.

З відродженням громадського життя в 1861 р. багато дописувачів головної галицько-руської газети “Слово” долучилися до обговорення способів “просвіщення народного”²³, що мало включати поширення знань не лише про практичні господарські навички, а й про власну історію та географію і перетворення селян на національно-свідомих громадян²⁴. Така просвітня програма стимулювалася потребою національно-політичної боротьби з польськими політиками за голоси селян під час виборчих кампаній до Галицького сейму²⁵. Помітний вплив греко-католицького духовенства на східногалицьке селянство серйозно непокоїв польський політичний табір. Проте і греко-католицьке духовенство не було повністю впевнене в підтримці своїх парафіян. Підготовка до сеймових виборів 1867 р. змусила і руських, і польських політиків залучати селянство до суспільних дискусій та видавати для нього спеціальні газети: “Письмо до громади” та “Tygodnik Niedzielny”. Ці часописи розглядали чимало практичних проблем щоденного життя, організації сільських громад і правових процедур. Обидві газети засуджували алкоголізм, забобони і “дикі” народні традиції, заохочували жертвувати гроші на початкові школи, подавали базову географічну та історичну інформацію і друкували уривки з “високої” літератури. Особливістю цих видань було те, що вони змушені були долати конкурентні впливи на селянство, в той же час формуючи його національну ідентичність та політичну лояльність²⁶.

Заклики до “просвіти” (“просвічення”) народу були з самого початку присутні і в галицьких народовецьких виданнях. На народівців найбільше впливали ідеї Тараса Шевченка і народницька риторика “хлопоманів” і “народолюбців” з підросійської України²⁷. Характерною ознакою народовецьких поглядів був постулат “служіння народові” та максимального наближення до народної культури²⁸. Вже у “Передньому слові” першого народовецького часопису “Вечерниці” (1862–1863), який редагував Ф. Заревич, а згодом – В. Шашкевич, стверджувалося, що народ щосили тягнеться до просвіти: “з просвіченням довший і наш малоруській народ прийти колись еще до своєї долі, і осягнути в людском мірі своє призначенє”²⁹. А у першій програмній статті “Вечерниць” пояснювалося, що “розширенє просвіти межі народом є найвишша ціль кожної словесноти в загалі, а руської в особености. Хотячи подвигнути народ, належить зближитись до него”³⁰. Народництво галицької “молодої Русі” першої половини 1860-х рр. найбільше виявлялося в мовно-культурній сфері: нова українська література мала розвиватися на народномовній основі, відповідно їй відводилася велика просвітницька роль. Водночас народівці звертали увагу й на інші питання. Так, на думку відомого дослідника Аркадія Животка, Ф. Заревич в оповіданнях “Хлопська дитина” та “Дві матері”, надрукованих у “Вечерницях”, вперше виклав думку про поєднання національного відродження народу з його соціально-економічним визволенням³¹.

Поява чіткіших концепцій широкої “органічної праці” національної інтелігенції та переоцінка романтичного козакофільства у народовецькому середовищі відбулися вже у середині 60-х років XIX ст. У другій половині того ж десятиліття в народовецькій думці появилися елементи цілісної просвітницької та суспільно-економічної програми. Крім того, з середини 60-х рр. XIX ст., коли існуючі галицько-руські на-

ціональні інституції перейшли під вплив русофільського угруповання, з'явилися плани створення (окрім напівтаємних громад) довготривалішого, офіційно зареєстрованого літературного або просвітнього товариства. Так, віденський громадівець Порфирій Павлусевич у квітні 1866 р. пропонував В. Шашкевичу: “Діло, яке я задумав осушити, є моя Вам може з давніше знана гадка о завязанню товариства літературного”. На його думку, Товариство могло б згуртувати близько 300 членів, займатися виданням книг і протистояти “Галицько-руській матиці”. Його осередок мав знаходитися у Львові, а патронами Товариства могли б стати о. С. Качала, Ю. Лаврівський, М. Димет³².

У 1867 р. дискурс “поступу” і “органічного розвою” найповніше розгорнувся в газеті “Русь”. Основні публікації на тему “органічної”, зокрема, просвітницької праці вийшли з-під пера Ф. Заревича та В. Шашкевича. З погіршенням політичних перспектив для українського руху ці та інші автори намагалися вийти за рамки політичної боротьби і накреслили ширшу програму суспільного розвитку. Проблемі відносин національної інтелігенції та простого народу у ній відводилося значне місце.

Для авторів “Русі” характерним був відхід від патерналістичного ставлення до селянства, властивого старшим галицько-руським діячам. Часопис закликав поважно трактувати селян і допомагати їм досягнути добробуту. “Піднесення моральне і інтелектуальне селянина” полягало не лише у тому, щоб навчити його як молитися, читати і писати, а і в необхідності пробудити його самоусвідомлення як громадянина і члена суспільства (“збудити у ньому самовіжу чоловіка, самовіжу обивателя краю, члена товариства людського зарівно потрібного і кінцевого, як найвишого пана – члена товариства держави, підтримуючого заснови добробуту і сили держави”³³).

Дописувачі до “Русі” намагалися змінити ставлення освіченого читача до селян – ними вже не захоплювалися беззастережно, а послідовніше аналізували. Традиційний консерватизм селян не критикували чи засуджували, а брали до уваги як реальний фактор. Авторі “Русі” відзначали, що селяни побоюються змін, і тому “заперта дорога у нашого селянина всякому поступови”³⁴. Для того, щоби подолати недовіру селянства, діяльність народолюбів селяни повинні були сприймати як корисну³⁵. Основним завданням інтелігенції було, таким чином, підготувати селян до умов грошової економіки, допомогти зростанню селянської власності (“маєтності селянина”) та оберігати їх від банкрутства. Відповідно до цієї економічної логіки, галицькому селянинові протистояли представники грошової економіки, що користалися з його наївності. Така налаштованість часом проявлялася в антиєврейських настроях (головне завдання інтелігенції полягало в тому, щоб вберегти селян від “попадення в жидівські лабеті”)³⁶. Ще однією проблемою, яка обговорювалася в зв’язку з економічними змінами, було порушення селянських інтересів при викупі їхніх ґрунтів під побудову залізниці³⁷.

Інтелігенція мала ініціювати створення громадських інституцій, які могли б допомогти руським селянам пристосуватися економічно до умов грошової економіки: громадських кас, шпихлірів, страхових компаній і т. д.³⁸ Дописувачі газети регулярно наголошували на значущості практичних соціальних і економічних проблем. Вже у редакційній статті в першому числі “на показ” “розвій торговельний і промисла” визначено як одну з головних засад програми часопису³⁹. Русини повинні контролювати торгівлю та промисловість, і лише тоді випуск місцевих продуктів йшов би

на користь національного добробуту, – стверджував один із дописувачів⁴⁰. Уперше народовецька преса обговорювала такі проблеми, як запровадження сівозміни⁴¹.

Деякі дописувачі до “Русі” стверджували, що освічені русини подібно до польських демократів вважають себе вищими за селян і намагаються з одного боку представляти “народ” і в той же час “старшувати” над ним, фантазують про історичні трони руських князів замість того, щоб забезпечити селян дешевими книжками⁴². Натомість народовці повинні були писати не коментарі про високу європейську політику, а шкільні букварі та описи життя святих для простих людей. У зв’язку з цим, народовцям слід було заснувати товариство, яке б організовувало видання популярних книжок (“зав’язати товариство для видавання книжок популярних, зачавши од Букваря, а не занедбуючи і корму релігійно-морального, на пр., з описей життя святих (Товариство таке чи не могло би пристарати і розумніші книжки шкільні, з котрих доходи обертали би для народної освіти?)”⁴³). Зрештою, питання створення просвітнього товариства ставилося на шпальтах “Русі” не раз. Володимир Шашкевич у листі до “Русі” ще у травні 1867 р. виступав за утворення окремого русько-народного товариства, подібного до “Матиці”, для видання освітньої літератури⁴⁴. Тоді ж якийсь віденський дописувач (можливо, згаданий вище П. Павлушевич) вважав крайньою потребою заснування нового літературного народного товариства⁴⁵.

Вже від перших номерів одним із основних було також питання реформи “народних шкіл”. Автори “Русі” аргументували, що освіта селянських дітей мала стимулювати самостійний процес вдосконалювання людини, бути пов’язаною з її практичним досвідом, а отже спрямовуватися, насамперед, на здобуття сучасних сільськогосподарських знань та умінь⁴⁶. Необхідною передумовою цього мало стати видання нових підручників народною, а не книжною мовою⁴⁷.

Турбота за освіту селянства спонукала до осмислення того, як підтримувати і формувати галицьку українську інтелігенцію. Для того, щоб здійснити проекти, окреслені вище, інтелігенція мала сама себе організувати і оберігати власні матеріальні ресурси. Однією з найголовніших потреб визначалося “заведення язика руського дома, з відти перейде він сам у життє публичне”⁴⁸.

На протигагу народовецькій риториці початку 1860-х років, спрямованій проти “космополітичної західної цивілізації”, автори “Русі” шукали в європейських країнах взірці для розвитку і уникали засудження західних цінностей: “дивлюся на Пруси, та й питаю: Чому там гаразд? ... та хоч земля їх не мудрійша від нашої, хоч і їх, і нас тот сам один Бог сотворив, і їм, і нам дав тоті самі даровання, їм гаразд, а нам лихо... Питаю, чому се так? Бо немає у нас освіти! ... А такої немає у нас гідної школи! Немає поступу! А як де єсть, то якесь таке дивоглядне та обскубане, що аж дивитись встидно”⁴⁹. Ще інший автор брав за приклад цивілізаційний розвиток Англії⁵⁰. Можливо, така прозахідна орієнтація була реакцією на посилення російського панславізму⁵¹. Таким чином, багато хто з народовців вбачав у поширенні “освіти Западу” своє основне завдання.

У другій половині 1867 р. автори “Русі” стали ще дужче наголошувати на необхідності хоча б тимчасово перенести увагу з політичних питань на просвітницькі⁵². Народовці мали позбутися марних політичних мрій і зосередити увагу на економічних проблемах простого народу, зайнятися “хозяйством народним”⁵³. Кредо

“тихого органічного розвою товариського” ставало головною ідеєю часопису – “в розвій тот повинно входити все, що становить істоту істинного поступу, що дає поруку тревалого добра і свободи, так індивидуам, як і загалови, товариству або обществу”. Програма органічного розвитку, викладена в передостанньому номері газети, включала, зокрема, популяризацію точних наук і відповідне естетичне виховання загалу. Практичними кроками мали стати утворення міської читальні з найновішою українською літературою, створення товариства для видання популярних книг для народу, заснування музичного гуртка, зосередження засобів для навчання вчителів народних шкіл. Серед іншого, усе це мало слугувати й поліпшенню “одношень матеріально-економічних в краю”⁵⁴.

Формування українських ідей “органічної праці” в Галичині, очевидно, відбувалося під впливом дискусій на подібні теми серед польської суспільності. На той час концепція “органічної праці”, що спочатку з’явилася в середовищі польських інтелектуалів у Познані в середині 1840-х років, уже вкорінилася в польській суспільній думці. У Галичині вона поширилася після поразки Січневого повстання 1863 р. Та ж сама низка питань, що і в “Русі”, включаючи модернізацію сільського господарства, роль освіти для прогресу, консерватизм і фаталізм селян, піднімалася, наприклад, у класичному дослідженні Юзефа Супінського, “Szkola polska gospodarstwa społecznego” (Польська школа соціальної економіки), опублікованого у Львові в 1862–1865 рр.⁵⁵ Якраз у 1867 р. польська преса в Галичині обговорювала потребу в масових освітніх товариствах, що й були засновані наступного року в Кракові та Львові⁵⁶. Можна припустити, що галицькі народовці були першими серед освічених русинів, що прийняли концепцію “органічної праці” завдяки близькості до ліберальних і демократичних ідей і більшій відкритості до зовнішніх впливів.

Заснування Товариства “Просвіта” було, головним чином, результатом діяльності другої хвилі народовців на чолі з А. Вахнянином, що тяжіли до часопису “Правда”. Ідеї заснування просвітницького товариства циркулювали серед членів відновленої львівської народовецької громади уже у 1866–1867 рр. – про це згадують і О. Барвінський (про план створення “Академічної читальні”), і А. Вахнянин⁵⁷. Як відомо, комітет, створений львівськими студентами ще у березні 1868 р., домігся схвалення Статуту “Просвіти” австрійським міністерством внутрішніх справ у вересні 1868 р. та проведення установчих зборів 8 грудня того ж року.

Наприкінці 1868 р. “Правда” відіграла роль пресового органу “Просвіти”, на адресу її редакції надсилали матеріали для Товариства, значна частина редакції увійшла у його Виділ. Однак і ті народовецькі діячі, що у 1867 р. формували дискурс “органічної праці” у газеті “Русь”, брали певну, хоч і не основну, участь у заснуванні “Просвіти”. Хоча позиції цих двох народовецьких угруповань були дуже близькими, під час установчих зборів “Просвіти” між ними відбулася дискусія, на яку дотепер не звертали уваги історики.

Як відомо, перші загальні збори Товариства 8 грудня 1868 р. відкрив голова організаційного комітету (“конституючого виділу”) А. Вахнянин, після нього виступив член того ж комітету Андрій Січинський. Обидва промовці подібно обґрунтовували програму просвітницької діяльності, мабуть, їхні виступи були погоджені зазделегідь. “Просвіта темного брата”, на їхню думку, мала вестися поступово. Щоб заохотити селян до читання просвітянських видань, необхідно було насамперед

видавати популярні біблійні історії, намагаючись поєднувати їх з розповідями про національну історію, а вже тоді – перейти до видань природознавчого, географічного, юридичного, господарського, популярно-історичного змісту. Характерно, що А. Вахнянин брав за зразок існуючі просвітні видання наддніпрянських авторів, головним чином П. Куліша, під впливом якого на той час перебував, і закликав видавати їх у першу чергу (“за взоровзір до таких праць могла б послужити Товариству книжка, видана на Україні під заголовком “Дещо про світ божий”... І такі вартні праці належало б товариству продовжати, якими суть “Листи з хутора”... буквар для народніх шкіл не винен бути другий, як граматка Куліша”)⁵⁸.

Натомість, присутній на зборах колишній редактор “Русі” Ф. Заревич побував свій виступ у формі критики попередніх промовців за непрактичність їхніх планів. “Одкликуючися до річи вступної п. Вахнянина і слова п. Січинського, казав бесідник, що думає він о просвіті народній із сторони практичної говорити. Він звернув увагу на те, що і один, і другий попередник висказались більше теоретично о просвіті народа, і ударив на головну точку діла самого, т. є.: що вчинити потреба, щоб простий народ до тої ступени розвою духовного привести, щоби він книжки популярні читати хотів”, – так повідомляла про початок його виступу львівська “Правда”⁵⁹. На думку Ф. Заревича, підставову роль у просвіті галицького селянина мала відіграти народна школа (“школа народня має розбудити єго цікавість і завести єго в світ поступу”) та видання відповідних шкільних читанок для сільських дітей: “такі читанки, розділені на поодинокі роки народньої школи, мають найперше дати понятте дитині о товаристві людськїм, зачавши від його домашнього життя, аж до найвисших верстов, дальше роз’ясненне товариства уладнаного, або держави. На підставі сего дасть ся завести легоньку загальну історію, і попри те землепись популярну, а потому інші вже науки”. Окремим напрямом просвітницької роботи мало стати виховання інтелігенції, запровадження української мови в усї сфери її життя⁶⁰. По суті, всі ці засади були сформульовані та обґрунтовані ще у 1867 р. на сторінках “Русі”.

З листа самого Ф. Заревича, написаного до В. Шашкевича відразу після установчих зборів “Просвіти”, видно, що критичний тон щодо попередніх промовців, провідників львівської студентської народовецької громади, він обрав свідомо: “Вахнянин був головою і отворив засіданне, досить “икаво” базікаючи. По єго слові вибрали на час засідання Товарицького старого за председателя – і зачали говорити, хто що любив. Говорив Січинський дуже ярко, але фантазував надто. І Вахнянин, і Січинський говорили про книжки популярні. По Січинськїм говорив Заревич. Той, полявши студеною обох попередників, зачав розгадувати о практичних способах, як ширити просвіту між народом – приняв за першу задачу товариства і інтелігенції постаратися о добрі книжки для шкіл народніх, і указав систем конечний, після котрого учебники складатися мають; за другу задачу назначив товариству підняти і укріпити інтелігенцію, розширити краснорічиву літературу і зробити своє “руське” домашнім у руській, по-польськї говорячій, хаті. Валебна “громада” казила ся, що я говорив і то досить добре і довго, кривила носи і дурні вочи завертала, але старшина слухала і дала наконєць браво”⁶¹.

У звіті ще одного очевидця (І. Шмериковського) установчих зборів “Просвіти” промова Ф. Заревича також сприймалася як полеміка з попередниками: “слухатель

прав, вихованник гімназії Тарнопільської Андрей Січинській все що від року 1848 для просвіщенія народного зділано в своєї бесіди яко неотвітне згудив і изданні книги учебній яко дрань до нічого не здібну назвал, вкладаючи на общество “Просвіти” обовязок тоє зло исправити – змодеровал вторий бесідник бивший редактор “Руси” Заревич изреченія пламенного предбесідника, изявляючи, же не згаджаєт ся цілком с мнінієм, якоби все вийшлоє от р. 1848 до нічого придатним било, однако освідчив ся такожде за составленієм нових учебних книг в надії, же високе правительство благії наміренія общества “Просвіти” вспирати будет”⁶².

По суті, у програмах діяльності, запропонованих А. Вахнянином та А. Січинським, з одного боку, і Ф. Заревичем, з другого, було багато спільного. Положення обох програм перегукувалися з ідеями, висловленими раніше на сторінках “Русі”, і відрізнялися лише щодо окремих питань. Обидві сторони наголошували на значенні практичної користі від просвітницької роботи для селянства та на необхідності економічного розвитку галицьких українців, зокрема в сферах промисловості та торгівлі. Перегукуючись з ранішими публікаціями в “Русі”, А. Січинський підкреслював, що просвітницька робота має мати на меті формування громадянської свідомості селян (“розуміння свого становища в державі, громаді і в родині, становище щодо урядів і властей, соціальне становище і приватноправні стосунки”). Однак, якщо Ф. Заревич демонстрував критичне ставлення до освітніх запитів на селі (“немає у наших селян ні найменшого поняття поступу світнього”), то А. Вахнянин далі наполягав на тому, що ідеалізація народу була корисною і критично відгукувався про “просвічену верству западу”, що з презирством, а не з захопленням ставилися до нього. У своїй промові А. Січинський також згадував про значення “добрих книжок для шкіл народних”, але не надавав їх виданню першорядного значення, натомість для Ф. Заревича саме контроль над початковою школою був запорукою успішної просвітницької роботи. До того ж, на думку останнього, просвіта мала стосуватися не тільки селян, а й інтелігенції.

Заклик Ф. Заревича сконцентруватися насамперед на виданні шкільних підручників для народних шкіл з часом знайшов практичне втілення у діяльності “Просвіти”. Після обрання у 1870 р. Ю. Лаврівського, що на той час був своєрідним “патроном” Ф. Заревича, головою товариства, головний відділ “Просвіти” звернувся із закликом писати підручники. На видання шкільних книг “Просвіта” отримала субсидію Галицького сейму. Усього за період 1869–1876 рр. товариством було видано 22 підручники для гімназій і народних шкіл загальним тиражем 15 100 примірників⁶³.

Отже, чи можемо простежити зв’язок між виданням народовецької “Русі” у 1867 р. та заснуванням “Просвіти” наприкінці 1868 р.? Перші члени проводу “Просвіти” на чолі з А. Вахнянином ніколи не покликалися на ідейне значення публікацій в “Русі”, натомість вказували на листи о. С. Качали в “Слові” та його інші виступи як на джерело просвітницьких ідей⁶⁴. Однак статті о. С. Качали у “Слові” насправді були близькими до традиційної риторики русофільських діячів, що пояснювали практичну потребу просвітницької діяльності необхідністю блокувати виборчу агітацію польських політиків. Автор аналізував результати сеймових виборів, критикував руську виборчу кампанію 1867 р. і закликав працювати над “просвітою народа”, щоб вберегти його від обману польських політиків. “Стоваришенє, цілю которого било би вспомаганє народного образованья во взгляді моральном, матеріальном

і політичнoм”, мало, на думку о. С. Качала, утворитися при редакції згаданого вище “Письма до громади” та насамперед видавати і поширювати виборчі відозви, а лише потім й інші книги, “практичним цілям отвітним”⁶⁵. Цей заклик, однак, не мав позитивного відгуку в редактора “Письма” Северина Шеховича, і в наступній статті о. С. Качала окреслив ширшу програму діяльності майбутнього товариства, що включала, крім видавництва популярних книг, заснування видавничих фондів, дівочих шкіл, стипендій тощо⁶⁶. Проте, на нашу думку, програма “органічного розвою”, яку формували автори “Русі”, повніше відображала засади модернізації та поступу суспільства.

Як видно з тогочасних публікацій у “Правді”, організатори “Просвіти” сподівалися здобути широку підтримку серед старшої галицько-руської інтелігенції, особливо сільського греко-католицького духовенства. Можемо припустити, що тому вони воліли опиратися на авторитет члена-засновника “Галицько-руської матиці” та посла Галицького сейму, а не представників народовецької “богеми”, ще й до того ж скомпроментованих співпрацею з польськими політиками. Проте, як відомо, зусилля молодих львівських народовців отримати ширшу підтримку виявилися невдалими. Як прокоментувало львівське “Слово”, “хотя ціль “Просвіти” сама собою єсть прекрасна... само тоє обстоятельство, що запрошення к участию в “Просвіти” печатани били кулішівкою, возбудило у старшой Руси нашої сильное недоверіє”⁶⁷. Зрештою, навіть о. С. Качала не був присутнім при заснуванні Товариства і лише надіслав вітальну телеграму. Натомість активна участь колишнього редактора “Русі” Ф. Заревича в установчих зборах “Просвіти”, та зокрема його виступ, у якому була висловлена окрема програма дій, що з часом й була втілена в життя, вказує на недооцінене значення програми “органічного розвою” та ідеї утворення просвітнього товариства, сформульованих на сторінках “Русі”, для українського просвітницького руху в Галичині.

Ostap Sereda. Ideas of the “organic development” on the pages of the periodical “Rus” (1867)

The author analyzes discourse of progress and “organic development” that appeared in 1867 in the national-populist newspaper “Rus”. Its contributors regularly argued in favour of engaging in educational, social and economic matters instead of politics. In particular, they stressed the importance of textbooks for primary schools and nationalization of educated groups of society. At the founding meeting of “Prosvita” these ideas were further elaborated by Fedir Zarevych.

Key words: National populists, “organic development”, F. Zarevych.

¹ Франко І. Я. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // *Його ж.* Зібрання творів у 50 томах. Т. 41. – Київ, 1984. – С. 326.

² Див., напр., Франко І. Я. Українські “народовці” і радикали // *Його ж.* Зібрання творів у 50 томах. Т. 28. – Київ, 1980. – С. 199–200.

³ Мельник І. Виникнення товариства “Просвіта” як української народовської просвітницької організації // Нарис історії “Просвіти” / За ред. І. Мельника. – Львів; Краків; Париж, 1993. – С. 16.

⁴ Дем’ян Г. Федір Заревич // Хвилі Стрия. – Стрий, 1995. – С. 261–272; Мудрий М. Галицькі народовці в 60-х рр. XIX ст.: спроба модернізації української національної ідеї // Молода нація. – Київ, 1996. – Вип. 3. – С. 213–219.

- ⁵ *Піяй С.* Політика Агенора Голуховського щодо галицьких українців у 1866–1868 роках та її наслідки // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 37. Ч. 1. – Львів, 2002. – С. 262–263.
- ⁶ Можливо, йдеться про українську адресу до австрійського уряду, який підготувала редакція “Мети” ще у 1863 р. (про неї див.: Невідомий з-по-між гурту [*Танячкевич Д.*]. Письмо до громади // *Мета*. – 1863. – № 3. – С. 263–266), і під якою збирали підписи члени народовецьких громад.
- ⁷ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 2 (Народний Дім). – Оп. 2. – Спр. 175. – Арк. 150 (лист Ф. Заревича до В. Шашкевича, 28 травня 1868 р.). Тут і далі правопис цитованих текстів осучаснено.
- ⁸ *Огоновський О.* Історія літератури руської. Ч. 2. – Львів, 1889. – С. 672.
- ⁹ “У нас распространялись слухи, будто бы эти собранные деньги в Москве и Киеве в пользу литературных целей галицких русских посланы посредством русского посольства в Вену, переданы для нас австрийскому правительству, которое теперь этими деньгами – посредством наместника графа Голуховского – начало издавать полоньско-русиньскую газету “Русь”, но кажется, что эти слухи – только хитрые полоньские замашки”, – писав у листі від 16 квітня 1867 р. галицький русофіл Феофіл Криницький до о. Михайла Раєвського (Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского / Сост. В. Матула, И. В. Чуркина. – Москва, 1975. – С. 240).
- ¹⁰ *Животко А.* Нарис історії української преси. – Подєбради, 1937. – С. 34.
- ¹¹ Наші думки // *Русь*. – 1867. – Ч. 14. – 16 травня. – С. 1; Допись. Львів 29 Червня 1867 // *Русь*. – 1867. – Ч. 27. – 30 червня. – С. 3; Зі Львова // *Русь*. – 1867. – Ч. 41. – 18 серпня. – С. 3.
- ¹² Новинки // *Русь*. – 1867. – Ч. 61. – 27 жовтня. – С. 4.
- ¹³ *Нахлік С.* Пантелеймон Куліш. Особистість, письменник, мислитель. Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша. – Київ, 2007. – С. 257–264; *Студинський К.* Передмова // Вахнянин А. Листи до Пантелеймона Куліша (1869 р.). – Львів, 1908. – С. 6–8.
- ¹⁴ Мости Великі 12 Цвітня 1867 [*Шашкевич В.*]. “Славянская Заря” і її програма // *Русь*. – 1867. – Ч. 5. – 14 квітня. – С. 3–4; До наших читателів! // *Русь*. – 1867. – Ч. 7. – 21 квітня. – С. 1; Суд ворогів наших // *Русь*. – 1867. – Ч. 20. – 6 червня. – С. 1.
- ¹⁵ За словами дослідника біографії та творчості П. Куліша Євгена Нахліка, у цей час (березень 1864 – листопад 1867 рр.) “Куліш силкувався, либонь, чи не найдужче в житті поєднати у власній душі український патріотизм з патріотизмом не тільки загальноруським (східнослов'янським), а й суто російським, і притім державним, імперським, старався керуватися цими почуттями у своїй громадсько-культурній та адміністративній діяльності”. (*Нахлік С.* Пантелеймон Куліш. Особистість, письменник, мислитель. Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша. – Київ, 2007. – С. 233–234).
- ¹⁶ *Нахлік С.* Вказ. праця. – С. 235. В травні 1867 р. у листі до О. Партицького П. Куліш вимагав повного розриву з львівською “Руссю” (Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною / Зібрав К. Студинський. – Харків; Київ, 1931. – Т. 1. – С. 50–51).
- ¹⁷ *Hornowa E.* Stosunki polsko-ukraińskie w Galicji w latach 1867–1870 w świetle dzieł Michała Draho-manowa // *Zeszyty Naukowe Wyższej szkoły pedagogicznej w Opolu. Historia*. – 1972. – № 10. – S. 48.
- ¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 362 (Кирило Студинський). – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 45 (рукописні записки К. Студинського).
- ¹⁹ *Чорногора Ф.* [*Танячкевич Д.*] Письмо народовців руських до редактора політичної часописи “Русь” яко протест і меморіал. – Відень, 1867. – С. 3–5.
- ²⁰ Аналіз політичних публікацій у “Русі” див. у *Мудрий М.* Галицькі народовці в 60-х рр. XIX ст.: спроба модернізації української національної ідеї // *Молода нація (Київ)*. – 1996. – Вип. 3. – С. 216–219.
- ²¹ *Русь*. – 1867. – Ч. 31. – 14 липня. – С. 1.
- ²² *Zaiarniuk A.* Framing Ukrainian Peasantry in Habsburg Galicia, 1846–1914 (With Focus on Sambir Area). PhD dissertation. – Edmonton: University of Alberta, 2003.
- ²³ Вже у редакційній програмі “Слова” знаходимо таку декларацію: “Признаем і вірим, що руському народу більше потреба – світла! Всі сили нашого духа, все стремление ума і мислії наших ві-

- нуєм і посвячаєм совістно, безсвоєкористо, розширенню образования народного” (От Редакції. Наш програм // Слово. – 1861. – Ч. 1. – 25 січня. – С. 1.).
- ²⁴ Див., напр., програму просвітницької роботи, викладену в статті “О народних сельских школах” (Слово. – 1862. – Ч. 5. – 29 січня. – С. 17–18).
- ²⁵ Про взаємозв’язок просвітницької праці та виборчих процесів у Галичині в 1860-х рр. див.: *Середка О.* “Ми ту не прийшли на сміх”: участь східногалицьких селян у сеймових виборах та засіданнях у Львові (60-і роки XIX ст.) // *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura*. Т. 4. – Kraków, 2002. – S. 165–186.
- ²⁶ Про конкуренцію львівських часописів “Письма до громади” та “Tygodnik-a Niedzieln-ogo” див.: *Sereda O.* “Whom Shall we Be?” Public Debates over the National Identity of Galician Ruthenians in the 1860s // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 2001. – Band 49. – Heft 2. – S. 200–212.
- ²⁷ Про тогочасне українське “народолобство” див.: *Світленко С.* Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ, 1999.
- ²⁸ Як згадував Остап Терлецький, після прочитання Т. Шевченка “зовсім инакшим показав ся нам тепер мужик ... Не мужик нам, а ми мужикови повинні були служити” (*Терлецький О.* Галицько-руське письменство 1848–1865 р. Уваги й спомини // Літературно-науковий вістник. – 1903. – Т. 24. – Кн. 10. – С. 10).
- ²⁹ Передне слово // *Вечерниці*. – 1862. – Ч. 1. – 1 лютого. – С. 1.
- ³⁰ Народ і словесність // *Вечерниці*. – 1862. – Ч. 8. – 22 березня. – С. 61.
- ³¹ *Животко А.* Нарис історії української преси. – Подєбради, 1937. – С. 32.
- ³² Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 2 (Народний Дім). – Оп. 2. – Спр. 175. – Арк. 547зв–548 (лист П. Павлусевича до В. Шашкевича, 28 квітня 1866 р.).
- ³³ Львів, 21 Цвітня 1867 // *Русь*. – 1867. – Ч. 7. – 21 квітня. – С. 2.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Львів, 24 Цвітня 1867 // *Русь*. – 1867. – Ч. 8. – 25 квітня. – С. 2.
- ³⁶ Львів, 1 Мая 1867 // *Русь*. – 1867. – Ч. 10. – 2 травня. – С. 2; Львів, 3 Мая 1867 // *Русь*. – 1867. – Ч. 11. – 5 травня. – С. 2. “Причиною тої нужди нашого сільського люду єсть, як були завсїгди, жида,” – стверджувалося в одному з дописів (Від Жолкви // *Русь*. – 1867. – Ч. 12. – 9 травня. – С. 3). Економічний аналіз антиєврейського компоненту в українському національному русі див. у *Himka J.-P.* Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. – Edmonton, 1988. – P. 158–175.
- ³⁷ Допись. 3-над нової залізниці // *Русь*. – 1867. – Ч. 71. – 1 грудня. – С. 3.
- ³⁸ Львів, 8 Мая 1867 // *Русь*. – 1867. – Ч. 12. – 9 травня. – С. 1–2; *Русь*. – 1867. – Ч. 13. – 12 травня. – С. 2.
- ³⁹ *Русь*. – 1867. – Число “на показ”. – 28 березня. – С. 2.
- ⁴⁰ Допись. 3-над Стиру // *Русь*. – 1867. – Ч. 54. – 3 жовтня. – С. 4.
- ⁴¹ Дописи. Коломия 14 Августа 1867 // *Русь*. – 1867. – Ч. 41. – 18 серпня. – С. 3.
- ⁴² Допись. 3 Університету // *Русь*. – 1867. – Ч. 74. – 12 грудня. – С. 3–4.
- ⁴³ *Русь*. – 1867. – Ч. 75. – 15 грудня. – С. 3. Про видання дешевих практичних книг для народу див. також: Допись. 3-над Стиру // *Русь*. – 1867. – Ч. 68. – 21 листопада. – С. 3.
- ⁴⁴ Мости Великі, 16 Мая 1867 [*Шашкевич В.*]. Про що нам дбати // *Русь*. – 1867. – Ч. 15. – 19 травня. – С. 3.
- ⁴⁵ Відень 30 Мая // *Русь*. – 1867. – Ч. 20. – 6 червня. – С. 2.
- ⁴⁶ Львів, 13 Цвітня 1867 // *Русь*. – 1867. – Ч. 5. – 14 квітня. – С. 1–2; Львів, 21 Цвітня 1867 // *Русь*. – 1867. – Ч. 7. – 21 квітня. – С. 2; Дописи. Від Жолкви // *Русь*. – 1867. – Ч. 26. – 28 червня. – С. 3–4; Єще про раду школьну // *Русь*. – 1867. – Ч. 59. – 20 жовтня. – С. 1.
- ⁴⁷ Слухач философичного факультету. Львів 22 Мая 1867. (3 Університету) // *Русь*. – 1867. – Ч. 16. – 23 травня. – С. 3; Мости Великі, 8 червня 1867 [*Шашкевич В.*] // *Русь*. – 1867. – Ч. 22. – 13 червня. – С. 3–4; О школьних ділах // *Русь*. – 1867. – Ч. 43. – 25 серпня. – С. 1; О учебниках руських // *Русь*. – 1867. – Ч. 44. – 29 серпня. – С. 1–2.
- ⁴⁸ Теперішність // *Русь*. – 1867. – Ч. 73. – 8 грудня. – С. 1.
- ⁴⁹ Дописи. Коломия 11 Августа 1867 // *Русь*. – 1867. – Ч. 40. – 15 серпня. – С. 3.
- ⁵⁰ Допись. 3-над Стиру // *Русь*. – 1867. – Ч. 54. – 3 жовтня. – С. 4.

- ⁵¹ Один з дописувачів стверджував, що “Запад переняв у себе всі висші ідеї людськості і живими їх творить”, тоді як в Росії панує дух нетолерантності і фанатизму. Див.: Дописи. З Поділля (Єще слово о панславизмі) / Русь. – 1867. – Ч. 14. – 16 травня. – С. 3–4.
- ⁵² Що діється на Русі? // Русь. – 1867. – Ч. 40. – 15 серпня. – С. 1.
- ⁵³ Тишина // Русь. – 1867. – Ч. 62. – 31 жовтня. – С. 1.
- ⁵⁴ Русь. – 1867. – Ч. 75. – 15 грудня. – С. 3.
- ⁵⁵ *Janowski M.* Polska myśl liberalna do 1918 roku. – Kraków, 1998. – S. 143–156.
- ⁵⁶ *Terlecki R.* Oświata dorosłych i popularyzacja nauki w Galicji w okresie autonomii. – Wrocław, 1990. – S. 25–28.
- ⁵⁷ *Барвінський О.* Спомини з мого життя. – Нью-Йорк; Київ, 2004. – С. 120; *Вахнянин А.* Спомини з житя. – Львів, 1908. – С. 106.
- ⁵⁸ Виклад промови А. Вахнянина див.: Sprawozdanie z перших загальних зборів товариства “Просвіта” (Львів 26 Падолиста) // Правда. – 1868. – Ч. 43. – 30 листопада [ст. ст.]. – С. 514–516. Виклад промови А. Січинського див.: Sprawozdanie z перших загальних зборів товариства “Просвіта” (Львів 26 Падолиста) // Правда. – 1868. – Ч. 44. – 8 грудня [ст. ст.]. – С. 525–526.
- ⁵⁹ Sprawozdanie z перших загальних зборів товариства “Просвіта” (Львів 26 Падолиста) // Правда. – 1868. – Ч. 44. – 8 грудня. – С. 527.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Листи Федора Заревича до Володимира Шашкевича // Жите і слово. – 1895. – Кн. 3. – С. 180.
- ⁶² *Гординський Я.* До історії культурного й політичного житя в Галичині у 60-их рр. XIX в. – Львів, 1917. – С. 211 (лист І. Шмериковського до А. Шанковського, 12 грудня 1868 р.).
- ⁶³ *Середяк А.* Діяльність товариства “Просвіта” в 1868–1914 рр. // Нарис історії “Просвіти” / За ред. І. Мельника. – Львів; Краків; Париж, 1993. – С. 19, 24–25.
- ⁶⁴ А. Вахнянин у своєму виступі на установчих зборах, наприклад, описав визрівання ідеї заснування “Просвіти”: “Гадка, котра одушевляла батьків наших при зав’язанню товариства “Руської Матиці”, но не увійшла в житє, гадка, котра збудилась наново по бурливих зборах матичніх 1865 р., котру підносив Вп. Панотець Степан Качала у 2 и 27 ч. “Слова”, а далій і по своїм повороті з Праги з закладин чеського зрілища, гадка ся – взятися за просвіту темного, призабутого народу піднесена руськими львівськими академіками в перших місяцях с.р., принялася у серцях і розумах Галицьких Русинів” (Sprawozdanie z перших загальних зборів товариства “Просвіта” (Львів 26 Падолиста) // Правда. – 1868. – Ч. 43. – 30 листопада [ст. ст.]. – С. 513).
- ⁶⁵ *Качала С.* Из Шельпак. Погляд на справи русско-народні в началі года 1868 // Слово. – 1868. – Ч. 2. – 6 (18) січня. – С. 2.
- ⁶⁶ *Шехович С.* Из Львова. Заявленіє редакції “Письма до громади” // Слово. – 1868. – Ч. 9. – 31 січня (12 лютого). – С. 3. Короткий аналіз дописів о. С. Качали див. у: *Пацук В.* Товариство “Просвіта” у Львові // Львів: історичні нариси. – Львів, 1996. – С. 235–236.
- ⁶⁷ Новинки // Слово. – 1868, – Ч. 96. – 4 (16) грудня. – С. 4.